

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مرکز اطلاعات مدرک علمی ایران
تمتیه مدرک
۱۳۸۲ / ۵ / ۳۰

پایان نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی

عنوان:

مواضع علمای شیعه در دفاع از
استقلال ایران معاصر

استاد راهنما:

دکتر نجف لکزایی

استاد مشاور:

دکتر مصطفی ملکوتیان

نگارنده:

ناصر کشاورزی

تابستان ۱۳۸۱

تقديم به:

پدر، مادر و همسر

تقدیر و تشکر:

«من لم يشكر المخلوق لم يشكر الخالق»

از اساتید گرامی آقایان، حجة الاسلام والمسلمین دکتر نجف لک زایی و دکتر مصطفی ملکوتیان که در راهنمایی و مشاوره این رساله، تلاش زیادی نمودند سپاسگزاری می‌گردد.

از تلاش استاد عزیزم جناب حجة الاسلام والمسلمین آقای سید محمدتقی آل‌غفور که در تأسیس و بنیانگذاری مؤسسه آموزش عالی باقرالعلوم علیه السلام کوشش فراوان نمودند، قدردانی و تشکر می‌گردد. از دوستان عزیز و گرامی، آقایان حسین ابوالفضلی و شریف لک زایی که زحمت بازخوانی این نوشتار را برعهده گرفتند تقدیر می‌گردد.

همچنین از جناب آقای کارگر که امور رایانه‌ای و صفحه‌آرایی این رساله را به عهده داشتند و نیز از آقای جلیلی و مسئولان کتابخانه و دیگر اندرکاران مؤسسه تشکر فراوان می‌گردد. در آخر از زحمات بی‌دریغ همسر و فرزندان عزیز و دلبندم (حسین و زهرا) که محیط لازم برای نگارش این نوشتار را فراهم ساختند تشکر می‌کنم.

چکیده

در این پژوهش برای نخستین بار به کارکرد و نقش تأثیرگذار علمای شیعه و با رویکرد استقلال طلبانه آنان مورد بررسی قرار گرفت بدین خاطر، پرسش اصلی «استقلال ایران معاصر از سوی چه نیروهایی مورد تهدید قرار گرفته و علمای شیعه با استناد به کدام بانی و چه نوع موضعگیریهایی به دفاع از استقلال ایران و دفع تهدیدات مذکور پرداخته‌اند؟» نقطه آغازین این تحقیق می‌باشد. پاسخی که در جواب گویی به این سؤال و بعنوان فرضیه مطرح می‌گردد این است استقلال ایران معاصر از سوی حاکمان قاجاری و پهلوی و نیز دولت‌های پیکانه تهدید شده و علمای شیعه، با استناد به مبانی دینی و با اتخاذ مواضع سیاسی، فرهنگی و اقتصادی نقش تعیین کننده‌ای در دفع تهدیدات و دفاع از استقلال ایران معاصر داشته‌اند. دوره مورد بررسی در این پژوهش دوران معاصر می‌باشد که از اوایل دوره قاجار یعنی جنگ ایران و روس تا پیروزی انقلاب اسلامی برهبری امام خمینی ره را در بر می‌گیرد. برای اثبات و تأیید فرضیه پژوهش در فصل اول به بررسی معانی لغوی و اصطلاحی استقلال و بررسی اجمالی استقلال در آیات قرآن پرداخته شد و مشخص گردید که نظریه پذیرفته شده نسبت به استقلال می‌باشد که در تمام انواع مانند استقلال سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و... بخوبی آشکار می‌باشد.

پس از آن به مبانی رفتار سیاسی علمای شیعه اشاره گردید و مشخص شد که همگی علمای شیعه در اتخاذ مواضع، از اصول ثابتی تبعیت می‌نموده‌اند و آن اصول بعنوان مبانی شکل دهنده رفتار سیاسی آنان در این حرکات محسوب می‌گردیده است. برخی از این اصول و مبانی بطور مستقیم در مواضع آنان قابل مشاهده است نظیر (مبانی فقهی) اجتهاد، قاعده نفی سبیل، امر بمعروف و نهی از منکر، اصل تکلیف، اصل مصلحت اسلام و مسلمین و... و بعضی از این مبانی بطور غیر مستقیم در موضعگیری آنان تأثیر داشته است. مانند (مبانی فلسفی و کلامی) معرفت‌شناسی، هستی‌شناسی، انسان‌شناسی، رهبری، (مبانی اخلاقی) مبارزه با موانع درونی کمال و سعادت و مبارزه با موانع بیرونی کمال و سعادت. بر پایه همین مبانی متخذه از دین است که چارچوب نظری این پژوهش پایه‌ریزی شده است. لزمه می‌بهره‌گیری از چارچوبهای نظری دیگر که قابل انطباق با فرهنگ و ساختار اجتماعی شیعه نیستند، نمی‌باشد. در فصل دوم، عوامل تهدیدکننده استقلال ایران معاصر، به این دلیل مورد بررسی قرار گرفت تا مشخص گردد که ضرورت موضعگیری علما و دیگر اқشار برای حفاظت از استقلال به چه دلایلی بوده است زیرا وجود خطرات و تهدیدات مقدمه برای دفاع از استقلال بوده است.

در فصل سوم عوامل تأمین کننده استقلال ایران در دوره معاصر مورد تحقیق قرار گرفته است. نتیجه بدست آمده این بود: اولاً در میان نیروهای دولتی و نیروهای روشنفکر کسانی حضور داشته‌اند که از استقلال ایران در دوره معاصر دفاع نموده‌اند. ثانیاً علما بدلیل نقش کلیدی یعنی رهبری قیام‌ها و تبعیت مردم از آنان، دارای نقش مؤثر در این مقوله بوده‌اند.

در فصل چهارم و پنجم که به مواضع و روش‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی علمای شیعه در دوره قاجاریه و پهلوی پرداخته شده است. علمای شیعه با اتخاذ مواضع و روش‌های گوناگون سیاسی، اقتصادی و فرهنگی که براساس مقتضیات زمانی و مکانی و جریان‌های تاریخی صورت گرفته است، به نقش رهبری جامعه شیعی اقدام می‌کرده‌اند. این مواضع و روش‌ها که بر حسب تحولات مختلف متغیر بوده، بر بنیان‌ها و مبانی ثابت دینی اعم از فلسفی، کلامی، فقهی و اخلاقی استوار بوده‌اند. بنابراین در تحولاتی چون جنگ‌های ایران و روس، جنبش تنباکو، قرارداد رویترو، نهضت ملی شدن صنعت نفت، قیام ۱۵ خرداد و... بسیاری از حرکات‌های مردمی ایران معاصر بنا بر تناسب، علما مواضع و روش‌های گوناگون داشته‌اند.

فهرست مطالب

چکیده.....	پنج
مقدمه: طرح تحقیق.....	۱
۱- بیان مسأله.....	۲
۲- علت، اهمیت و فایده تحقیق.....	۳
۳- سابقه پژوهش.....	۳
۴- سؤال اصلی پژوهش.....	۴
۵- فرضیه پژوهش.....	۵
۶- مفاهیم و متغیرهای پژوهش.....	۵
۷- سؤالات فرعی پژوهش.....	۵
۸- پیش فرض پژوهش.....	۶
۹- اهداف پژوهش.....	۶
۱۰- روش پژوهش.....	۶
۱۱- سازماندهی پژوهش.....	۶

۸	فصل اول: کلیات، مفاهیم و چارچوب نظری
۹	مقدمه
۹	۱. مفهوم استقلال
۹	مفهوم لغوی استقلال
۱۱	مفهوم اصطلاحی استقلال
۱۱	۱- استقلال سیاسی
۱۲	۲- استقلال فرهنگی
۱۴	۳- استقلال اقتصادی
۱۵	نظریه‌های گوناگون درباره استقلال
۱۵	۱- انزوای مطلق
۱۶	۲- نفی استقلال (عدم امکان تحقق استقلال)
۱۷	۳- نظریه نسبت استقلال
۱۸	۲. دین‌سلاط و استقلال
۱۹	استقلال نعمت الهی
۲۰	استقلال سیاسی
۲۱	استقلال فرهنگی
۲۶	استقلال اقتصادی
۲۹	۳. مبانی رفتار سیاسی علمای شیعه در دفاع از استقلال ایران معاصر
۲۹	۱- مبانی فلسفی و کلامی رفتار سیاسی علمای شیعه
۲۹	الف- معرفت‌شناسی
۳۴	ب- هستی‌شناسی
۳۴	۱- توحید
۳۶	۲- معاد
۳۷	ج- انسان‌شناسی
۴۰	د- رهبری
۴۰	۱- نبوت
۴۲	۲- امامت
۴۴	۳- مرجعیت تقلید و ولایت فقیه
۴۷	۲- مبانی فقهی رفتار سیاسی علمای شیعه
۴۷	الف- اصل اجتهاد

۴۹	ب - نامه‌های سبیل (نهی سلف پیکانگان)
۵۱	ج - صلح معروف و نهی از منکر
۵۲	د - صلح تکلیف
۵۵	ه - صلح نصیحت اسلام و مسلمین
۵۷	۳- مبانی اخلاقی رفتار سیاسی علمای شیعه
۵۸	الف - مبرزه به موانع درونی کمال و سعادت
۶۰	ب - مبرزه به موانع بیرونی کمال و سعادت
۶۲	۴. چرایی رنج‌ریت علمای شیعه در تحولات
۶۶	جمع‌بندی

فصل دوم: عوامل تهدید کننده استقلال ایران معاصر

۶۸	مقدمه:
۶۹	۱. عوامل داخلی
۷۰	نقش نیروهای دولتی
۷۰	۱- قاجریه
۷۵	۲- پهلوی
۷۸	نقش نیروهای غرب‌گرا
۷۹	۱- میرزا ملکم خان ناطق‌الدوله
۸۳	۲- سید حسن تقی‌زاده
۸۵	۳- میرزا حسن خان وثوق‌الدوله
۸۷	سایر نیروها
۹۴	۲. عوامل خارجی
۹۵	۱- بریتانیا (انگلستان)
۹۹	۲- روسیه (شوروی)
۱۰۲	۳- فرانسه
۱۰۴	۴- آلمان
۱۰۶	د- عثمانی
۱۰۷	۶- ایالات متحده آمریکا
۱۱۱	جمع‌بندی

۱۱۳	فصل سوم: عوامل تأمین‌کننده استقلال ایران معاصر
۱۱۴	مقدمه:
۱۱۵	نقش نیروهای دولتی
۱۱۵	۱- عباس میرزا
۱۱۹	۲- میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام فراهانی
۱۲۶	۳- میرزا تنی خان امیرکبیر
۱۳۷	نقش روشنفکران
۱۴۳	نقش علما
۱۴۸	جمع‌بندی
۱۵۰	فصل چهارم: مواضع و روش‌های علما در دفاع از استقلال ایران در دوره قاجاریه
۱۵۱	مقدمه
۱۵۲	۱. مواضع و روش‌های سیاسی علما در دفاع از استقلال ایران در دوره قاجار
۱۵۲	- علما و جنگ‌های اول و دوم ایران و روس
۱۵۹	- علما و هجوم روس‌ها در ۱۳۲۹ هـ.ق به ایران
۱۶۲	- میرزا کوچک‌خان جنگلی و دفاع از استقلال
۱۶۳	- قیام شیخ محمد خیابانی
۱۶۴	- علمای جنوب ایران و دفع تجاوز بیگانه
۱۶۶	۲. مواضع و روش‌های اقتصادی علما در دفاع از استقلال ایران در دوره قاجار
۱۶۶	- میرزای شیرازی و قرارداد تنباکو
۱۷۶	- ملا علی‌کنی و قرارداد رویتر
۱۷۸	- علما و تسلط بلژیکی‌ها بر اقتصاد ایران
۱۷۹	۳. مواضع و روش‌های فرهنگی علما در دفاع از استقلال ایران در دوره قاجار
۱۷۹	- میرزا مسیح مجتهد و جریان گریبایدوف
۱۸۱	- ملا علی‌کنی و مبارزه با تهاجم فرهنگی غرب
۱۸۱	- علما و جریان نوز بلژیکی
۱۸۳	جمع‌بندی

فصل پنجم: مواضع و روش‌های علما در دفاع از استقلال ایران در دوره پهلوی	۱۸۴
مقدمه	۱۸۵
۱. مواضع و روش‌های سیاسی علما در دفاع از استقلال ایران در دوره پهلوی	۱۸۶
- آیه‌الله مدرس و مخالفت با قرارداد ۱۹۱۹ م	۱۸۹
۲. مواضع و روش‌های اقتصادی علما در دفاع از استقلال ایران در دوره پهلوی	۱۹۲
- آیه‌الله کاشانی و ملی شدن صنعت نفت	۱۹۲
- مراجع تقلید و نهضت ملی شدن صنعت نفت	۱۹۷
- آیه‌الله کاشانی و مخالفت با حضور آمریکا	۱۹۹
- آیه‌الله کاشانی و اعتراض به قرارداد کنسرسیوم	۲۰۱
۳. مواضع و روش‌های فرهنگی علما در دفاع از استقلال ایران در دوره پهلوی	۲۰۳
- امام خمینی <small>رحمته‌الله علیه</small> و لایحه کاپیتالاسیون	۲۰۳
- آیه‌الله قمی و کشف حجاب	۲۱۰
- علما مدافعان عرصه فرهنگی	۲۱۱
- مبارزه علمی و عملی آیه‌الله طالقانی	۲۱۲
- علامه طباطبایی و دفاع منطقی از دین	۲۱۳
- استاد مطهری و مبارزه با تهاجم فرهنگی	۲۱۴
جمع‌بندی	۲۱۵
نتیجه‌گیری	۲۱۶
منابع و مأخذ	۲۲۸

مرکز اطلاعات مدرک علمی ایران
تهیه مدرک

مقدمه:

طرح تحقیق

۱- بیان مسأله

موضوع استقلال در بررسی تحولات سیاسی معاصر ایران یکی از مسایل چالش برانگیز بوده است. این حساسیت از آنجا بوجود آمده که نگاه اقشار و گروه‌های مختلف اجتماعی به این موضوع متفاوت بوده است. علمای شیعه بعنوان رهبران مذهبی مردم و مفسران دین دارای نقش تعیین کننده‌ای در تحولات ایران بوده‌اند. در زمینه استقلال و ابعاد گوناگون آن اعم از سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و... علمای شیعه موضعی متناسب با جریان‌های تاریخی را اتخاذ نموده‌اند. علمای مذهبی نسبت به نفوذ روز افزون قدرت‌های خارجی بر حیات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ایران همواره اعتراض داشته‌اند. آنان این نفوذ و سلطه بیگانگان بر ایران را به معنای تفوق کنار بر سرنوشت مسلمانان تلقی می‌نمودند؛ به همین خاطر در جریان‌های تاریخ معاصر ایران مانند جنگ‌های ایران و روسیه (با حضور خود و حکم جهاد دادن)، جنبش تنباکو (با صدور فتوای تحریم تنباکو)، نهضت ملی شدن صنعت نفت، کاپیتولاسیون و... با اتخاذ موضعی سعی در دفاع از استقلال همه جانبه ایران می‌نمودند. بر این اساس از مواضع عالمانی همچون: شیخ جعفر کاشف‌الغطاء، سید علی مجتهد (صاحب ریاض)، سید محمد مجاهد (فرزند صاحب ریاض)، میرزا محمد حسن شیرازی، سید ابوالقاسم کاشانی، سید محمد تقی خوانساری، امام خمینی ره و... در این پژوهش سخن خواهیم گفت.

۲- علت، اهمیت و فایده تحقیق

پرسش از علل و انگیزه‌های انتخاب موضوع تحقیق یکی از بنیادی‌ترین و اساسی‌ترین پرسش‌ها بشمار می‌رود. مشخص‌تر، صریح‌تر و روشن‌تر بودن این علل کمک شایان توجهی به امر تحقیق می‌نماید. از علل انتخاب این موضوع باید در ابتدا بیان بداریم که موضوع فوق با توجه به روشن ساختن حضور و نقش علمای شیعه بعنوان یکی از گروه‌های اجتماعی در تحولات ایران معاصر با نگاه روشمند، به روشن شدن قسمتی از تاریخ سیاسی معاصر ایران مدد می‌رساند. از سوی دیگر به کارکرد دیگر نیروهای اجتماعی در این تحولات پرداخته می‌شود. علاوه بر این مطالب، خلاء پژوهشی را که در این زمینه وجود دارد، پُر می‌نماید و مورد استفاده مراکز پژوهشی قرار گیرد.

۳- سابقه پژوهش

کتابهایی که به بررسی تحولات سیاسی-اجتماعی ایران معاصر پرداخته‌اند به حضور، علما در تحولات ایران معاصر نیز کم و بیش توجه کرده‌اند. حسن نظام‌الدین زاده در کتاب «هجوم روس و اقدامات رؤسای دین برای حفظ ایران» بعنوان تنها کتاب نزدیک به موضوع تحقیق، رساله می‌باشد، فقط به هجوم روس‌ها در اواخر دوره قاجار به ایران پرداخته است. در جریان این هجوم علما با صدور حکم جهاد و حرکتشان از حوزه علمیه نجف به ایران سعی در دفع دشمنان ایران را داشته‌اند. در این کتاب علاوه بر شرح تاریخی حادثه و حرکت علما، به فتوای جهادی آنان و ذکر اسامی آنها پرداخته است، اما فقط محصور به این دوره می‌باشد و باید خاطر نشان ساخت که این اثر قدیمی‌ترین نوشته در این زمینه می‌باشد.

حامد الگار در کتاب «نقش روحانیت پیشرو در جنبش مشروطیت» (دین و دولت در ایران، نقش علما در دوره قاجاریه) به نقش علما در جنگ‌های ایران و روس می‌پردازد و به صحنه آمدن علما که بیانگر اراده ملت ایران است، عامل اصلی شکست امتیاز انحصار تنباکو توسط علما در سالهای بعد می‌گردد.

عبدالهادی حائری در کتاب «تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق» بیشتر بدنبال بیان خاستگاه‌های نظری و اندیشه‌ای نهضت مشروطه و تأثیرپذیری مشروطه و تأثیرپذیری علمای شیعه و در نهایت نظریه‌پردازی علمای شیعه حاضر در نهضت مشروطه برای آن نهضت و مطابقت آن با مبانی دین اسلام (مذهب تشیع) می‌پردازد.

علی دوانی در یازده جلد کتاب «نهضت روحانیون ایران» سعی دارد که نقش روحانیت شیعه را که در طول تاریخ مستقل بوده‌اند و در لحظات حساس که دین و دولت و مملکت اسلامی در معرض خطرهای داخلی و خارجی قرار گرفته، به یاری آنها برخاسته‌اند. برجسته نماید. مرتضی مطهری در کتاب «بررسی اجمالی از نهضت‌های اسلامی در صد ساله اخیر» به حرکت‌های اصلاحی در جهان اسلام اعم از تشیع و اهل سنت می‌پردازد و در آخر به رهبری علما در دفاع از دین و مملکت در برابر بیگانگان اشاره دارد.

سلیم الحسینی در کتاب «نقش علمای شیعه در رویارویی با استعمار» به نقش جهادی علمای شیعه علیه استعمار انگلیس و موضع قاطع آنان در برابر تجاوز آنان پرداخته و با ارائه اسناد و مدارک تاریخی مبارزه علمای شیعه در ایران و عراق را آشکار می‌سازد. از این دست کتاب‌ها بسیار زیاد هستند که مجال پرداختن به آنها در اینجا نمی‌باشد. ولی در طی بحث از آنها استناده می‌گردد. اما از زاویه نگاه ما در این تحقیق یعنی بررسی مواضع استقلال طلبانه علمای شیعه تاکنون اثری منتشر نشده است.

۴- سؤال اصلی پژوهش

سؤال اصلی پژوهش عبارت است از:

استقلال ایران معاصر از سوی چه نیروهایی مورد تهدید قرار گرفته و علمای شیعه با استناد به کدام مبانی و چه نوع موضع‌گیری‌هایی به دفاع از استقلال ایران و دفع تهدیدات مذکور پرداخته‌اند؟

۵- فرضیه پژوهش

استقلال ایران معاصر از سوی حاکمان قاجاری و پهلوی و نیز دولت‌های بیگانه تهدید شده و علمای شیعه، با استناد به مبانی دینی و با اتخاذ مواضع سیاسی، فرهنگی و اقتصادی نقش تعیین‌کننده‌ای در دفع تهدیدات و دفاع از استقلال ایران معاصر داشته‌اند.

۶- مفاهیم و متغیرهای پژوهش

بعلت اینکه مواضع علمای شیعه براساس مبانی دینی آنها است، بنابراین مبانی دینی متغیر مستقل و مواضع علمای شیعه متغیر واسطه و دفاع از استقلال ایران متغیر وابسته می‌باشد. آنچه آمد به شکل زیر قابل نمایش است:

مبانی فلسفی، کلامی، فقهی و اخلاقی ← مواضع ← سیاسی، اقتصادی و فرهنگی علمای شیعه ← استقلال ایران

متغیر مستقل: مبانی فلسفی، کلامی، فقهی و اخلاقی

متغیر واسطه: مواضع سیاسی، اقتصادی و فرهنگی علمای شیعه

متغیر وابسته: استقلال ایران

۷- سوالات فرعی پژوهش

سوالات فرعی پژوهش عبارت است از:

- ۱- مبانی دینی رفتار سیاسی علمای شیعه چیست؟
- ۲- عوامل تهدیدکننده استقلال ایران معاصر چیست؟
- ۳- عوامل تأمین‌کننده استقلال ایران معاصر چیست؟
- ۴- مواضع و روش‌های علما در دفاع از استقلال ایران در دوره قاجاریه چه بوده است؟
- ۵- مواضع و روش‌های علما در دفاع از استقلال ایران در دوره پهلوی چه بوده است؟